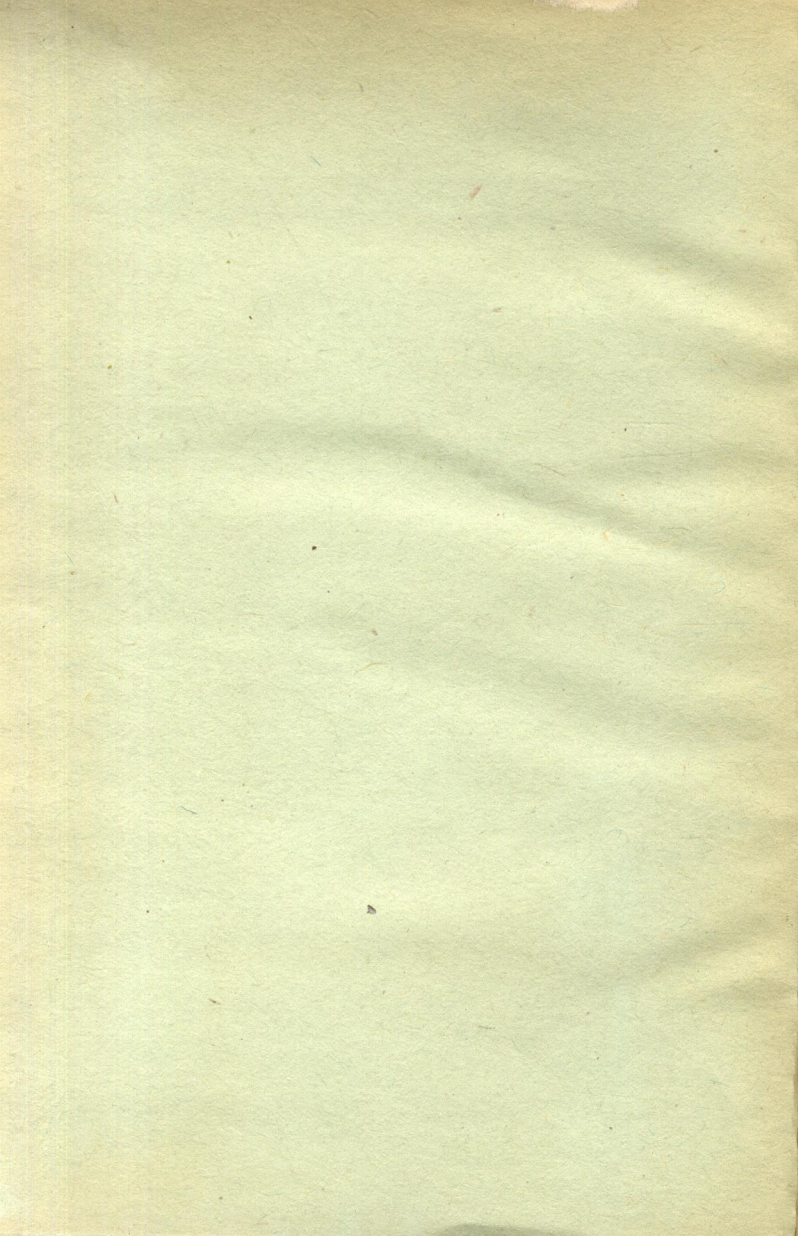

Л. Франко

До
світла

2816

205

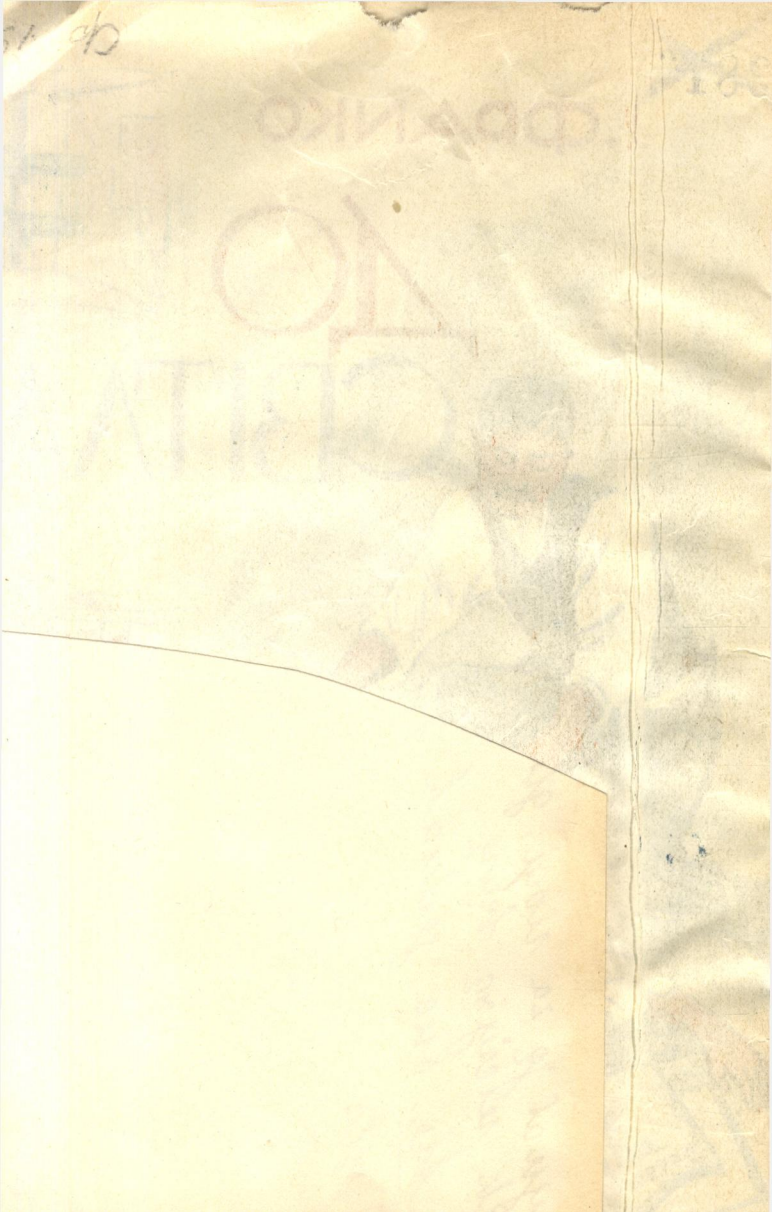
467

І. ФРАНКО

ДО СВІТЛА

КНИГОСПІЛКА

06
[89179-32]

ІВАН ФРАНКО

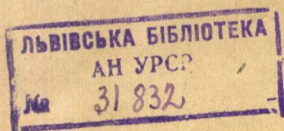
ДО СВІТЛА

ОПОВІДАННЯ

~~43816~~

КНИГОСПІЛКА

ДО СВІТЛА

(Оповідання арештанта)

I

Говорять учені природознавці, що ті верстви води, що лежать на самому дні найглибших морських глибинів, це справдішня „мертва вода“. Величезний стовп горішніх верстов, що тяжить на кожній частині того низу, позбавлює її всякого життя. Світло сонця сюди не доходить, ніякі живі істоти тут не водяться, ніякі водяні протоки, ані бурі, ані землетруси тут навіть легенькою луною не озиваються. Одинокий рух, який тут можна запримітити, це вічне й ненастанне спадкування мільйонів трупів і скелетів живих істот, що колись, не раз таки давненько, жили й гуляли там, угорі, пишались на сонці, купались у теплоті, гойдались на могутчих морських хвилях. Загинувши, вони звільна-звільна спадають униз, особливо ті манюсенькі форамініфери, діатомеї¹ та другий дріб'язок, що становить головну масу морського життя,—звільна трупи їх

¹ Форамініфери, діатомеї—дрібненькі, непомітні звичайним оком, водяні тварини й рослини.

продираються крізь, де далі то все густіші й багатші на кислород та углевий kwas верстви, розкладаються, неначе згорають у них, і тільки з часом, як мікроскопічні кульочки та дрібочки, досягають дна й лягають на тім великім кладовищі, щоб колись, по тисячах літ, утворити крейдянну скелю.

Важко й сумно, мабуть, тим нижнім верствам води бовваніти й дубіти вічно на мертвому дні, в страшенній пітьмі, під нечуваним тиском, серед самих трупів. Важко й сумно їм, особливо коли в них скрито відізветься та вічна, непропаща сила, без якої нема ані одного атома в природі. Жива, непропаща сила в середині, а кругом пітьма, тиск страшений і безмежне кладовище. І коли в тих нещасних, на вічну смерть засуджених атомах заворушиться часом, раз на тисячу літ, легенький відтінок думки, ви думаєте, що це неможливо?—адже-ж і наш думаючий мозок, що-ж він инше, як не звязок тих-же атомів кислороду, вуглероду й других елементів,—то гірка, важка мусить бути ця мрія-дума!

— Мамо-природо! Відки-ж така на нас несправедливість? Невже ми гірші від тих, що там угорі над нами гуляють, гойдаються та в чудовому світлі пишаються? І чому-б тобі не встановити чергу, чому-б не пустити нас хоч на часочок туди, вгору?

Але мама-природа не знає сантиментальности й не слухає мрій.

— Буду я з вами, дурнями, панькатись!—воркоче вона.—Чуєте в собі силу, то пробуйте

вирватися самі нагору! Ще-б я не мала роботи та вас підсажувати!

Ба, пробуйте самі вирватись!

Вам не траплялось бачити подібні події в життю людському? Ой, траплялось любі мої, кому-б не траплялось таке бачити! І від кожного такого випадку щеміло ваше серце і до нині щемить, коли спробуєте перенестись думкою в становище тих бідних живих атомів людської суспільности, засуджених зависливою долею на вічну пітьму, на тупу непорушність, на смерть безвісну. Адже-ж і всі ми—чи-ж не така сама нижня верства поміж народами? Чи-ж кожний міцний, здоровий рух тих вільних і щасливих народів не відчуваємо, як біль, як натиск, як штовхання на наш організм народній?

А кожен з вас, хто не раз коштом страшенного зусилля й коштом не одного існування найближчих нам людей видобувся з того темного низу хоч трохи на вищий щабель,—чи-ж не почув не раз мимовольного жаху й болю на саму думку про той низ і про те, що не будь цієї або тої щасливої обставини, він був-би, може й до нині пропадав у ньому, темний, безпомічний, незвісний нікому, не чоловік, а частина маси людської? І чи не заболить наше серце на згадку про тисячі й тисячі таких, що так само, як ми, силувались вирватися з тої пітьми, тужили до світла, рвались до волі й теплоти—і все надарма? І чи не пройме нас тремтіння перестраху, коли пригадаємо життя й кінець таких невідомих нікому, забитих, не раз затоптаних та опльованих одиниць; коли

стане нам ясно перед очима, що не раз тільки найглупіша в світі обставина, сліпий випадок, непорозуміння, жарт, нерозважне слово, порошинка одна зіпхнула їх з дороги і навіки вкинула назад у ту пітьму, що вони з неї вже от-от вибиралися на вольную волю?..

Отакі думки сверлували мій мозок і проганяли сон із моїх повік підчас довгих-довгих ночей і днів, прожитих у тюрмі. Мої товариші недолі, у яких і самих сверлувало та мулило в середині, не могли знайти для мене слова потіхи,—навпаки, я бачив, що самі вони не раз далеко більше потребували такого цілющого слова. Щоб не здуріти серед тої сутолоки горя, ми розмовляли, оповідали одні одним—не про себе, а про других, далеких, і все-таки про горе. Одно з таких оповідань, яке глибше, ніж другі, вразило мене, подаю оце читачам. Той, що мені оповідав його, був,—не говорю про його „фах“¹,—парубок ще молодий, повний сили та відваги, не позбавлений доброго щиролюдського чуття, вихований по-міщанськи, кінчив народню школу, вчився ремесла,—одним словом, також чимало протратив сили й кошту, щоб видряпатись наверх, вийти на люди—ну, а вийшов... Та не про це річ!

Шостий раз уже сидів він під ключем і знав усю арештанську практику, трохи що не всю історію кожної камери: хто в ній сидів, за що, на кілька був засуджений, як обходилися з арештантами давніше, а як тепер і т. и. Був це

¹ Спеціальність.

правдивий арештанський літопис. Дозорці вважали його за непосидючого галабурдника й давали це йому почути частими дисциплінарними карами. Але він не уймався й вибухав мов порох, як тільки побачить, що щось діється не так, як повинно, що в чімсь—кривдять арештантів. Особливо часто він мав передирки з вартовим, що ходить по-під вікнами в'язниці й має вважати на те, щоб арештанти не визирали у вікно та не говорили один з одним. Кілька разів вояк грозив йому, що буде стріляти, коли не вступиться з вікна, але він сидів спокійно, не кажучи нічого, і аж коли вояк починав клацати курком, зіскакував з вікна й кричав: „Ну, ну, адже-ж я знаю, що ти не смієш стріляти“.

— А відки ви це знаєте?—запитав я раз.

— Як-то, відки знаю! Сам був свідком, сам бачив.

— Що бачили?

— Е, та це ціла історія, по якій вартовим заборонили стріляти. От краще я вам розкажу, нехай там бідний рекрут не бентежиться. Адже-ж і він бідолаха—що йому скажуть, те й мусить робити.

II

— Два роки тому буде,—почав він,—як-раз оце два роки. Сидів я тоді в оцій ямі в слідстві. Два нас тільки в камері й було—я та якийсь панисько, Журковський називався. Що за оден був і за що сюда попав, цього вже й не тямлю.

Аж ось раз якось увечері, вже по вечірній перевірці, вже ми пороздзягалися і спати лягли,— несподівано чуємо кроки ключника й голосний скрегіт ключів від колодок. Нарешті, відімкнув і, впустивши до комори сніп жовтого світла з своєї лихтарні, показав нам у тім світлі якусь скорчену, напів-голу, марну фігурку. Потрутив її наперед і увіпхнув до камери, бо, видно, сама не могла досить скоро поспіти.

— Ось-де маєшь ковдру і простирало, — крикнув, кидаючи ті речі фігурці на голову й майже до землі її пригнітаючи. — Лягай та спи! Миски дістанеш завтра.

Сказавши це, ключник двері замкнув і пішов. У камері стало темно, як у пивниці, й тихо, як у труні. Тільки вряди-годи чуємо немов-би хтось сікачами м'ясо на стільниці сік, — то наш товариш зубами дзвонить. Бачите, осінь уже була пізня, дві неділі по всіх святих, холод такий, що не дай боже!

— Що ти за оден? — питаю закостенілого товариша, не встаючи з ліжка.

Вже чоловік був нагрівався й не хотілося мені вставати, а в камері було досить холодно, бо вікно мусіло бути день і ніч відчинене про задуху.

Товариш наш мовчить, тільки ще дужче зубами дзвонить, а крізь той цокіт чути уриване хлипання. Жаль мені стало хлопця, бо я вже доміркувався, що то якийсь зовсім ще зелений новак. Отже встав я й постелив йому напонамацки ліжко.

— Ну, ну, — кажу, — будь тихо, не плач! Роздягнись та йди спати.

— Не... — не..мо...жу, — ледве пробубонів він.

— Чому?

— Бо...бо... я... дуже змерз.

Господи! Я до його, а він увесь як кістка змерзлий—ані рукою, ані ногою рушити не може. Яким дивом прийшов до камери—не розумію. Встав і панисько, познімали ми з його лахміття й роздягли його цілком до-гола, натерли добре, обвили простиралом та ковдрою і поклали на ліжку. За-якої чверть години чую зітхає, рушається.

— А що, краще тобі?—питаю.

— Краще.

— Відійшли руки, ноги?

— Ще не зовсім, але вже краще.

— А відки ти?

— З Смерекова.

— То тебе, певне, жандарм привів?

— А як-же? Гнав мене сьогодні від рана майже голого й босого морозом. Десять раз я падав на дорозі, бо не міг іти. Бив мене ремінем—і я мусів... Тільки в коршмі, в Збоїськах, трохи ми відпочили, єврей горілки мені дав.

— А як-же тебе звати?

— Йосько Штерн.

— А! То-ти єврей?

— А як-же, єврей.

— Нехай тебе чорт візьме! Хоч мене вбий, чи був-би я з розмови пізнав, що ти єврей, так чисто по нашому говориш!

— Що-ж, пане, я зріс на селі, межи селянами. Я пастухом був.

— А кількі тобі літ?

— Шістнадцять.

— А за що-ж то тебе аж сюди до в'язниці притаскали?

— Ой, пане, я не знаю! Казав жандарм, що мій господар прискаржив мене за грабунок зі взломанням, але я їй-бо нічого не грабував. Тільки свої папери, їй-бо, тільки свої папери!

І став хлипати та ревити, як дитина.

— Ну, ну, цить, дурний!—кажу.—Скажеш те все завтра судії, а мене те зовсім не обходить. Спи тепер.

— Ой, пане, а жандарм казав, що мене за те повісять!—заводив Йосько.

— Чи ти сказився, дурний!—крикнув я.—Смійся з того! Де-ж ти чув, щоб за такі дурниці вішали?

— А мій господар казав, що мене запакують на десять літ до в'язниці...

— Ну, ну, - не журися!—кажу. Бог милосердний, якимось то буде. Тільки засни тепер, а завтра поговоримо за дня!

Умовкли ми й незабаром я захріп. Тільки й мого добра у в'язниці, що сплю, як той заяць у капусті.

III

Тільки другого дня могли ми добре оглянути новака. Аж смішно мені стало, що я міг учора відразу не пізнати в нім єврея. Рудий, з пейсами, ніс вигнутий, як у старого яструба, по-

става скорчена, хоч на свої літа зовсім не марна, і доброго росту. Поглянувши на нього, бачилося, що на десять кроків від нього чуеш запах єврея. А вчора, коли ми його натирали поночі й тільки слова його чули, зовсім того не можна було доміркуватися.

І він також з переляком став озиратися по камері, як сполохана білиця. Схопився, коли ми ще обидва з паном лежали; умився, застелив своє ліжко й сів на нім у куті, та й уже ані щеберне, мов, заклятий.

А що, ти голодний?—питаю його.

Мовчить, тільки ще якомсь дужче скорчився.

— Їв ти що вчора?—питає пан.

— Та... вчора... як мене мав жандарм вести, старостиха дала мені трохи борщу й кавалок хліба.

— Ага, тепер уже знаємо!—всміхнувся пан.

Дав йому поснідати добрий шматок хліба і вчорашній котлет. Аж затрявся неборака. Хотів щось дякувати, але тільки сльози в очах йому стали.

І бачите, ще одна несподіванка в тім хлопчиськові. Постать наскрізь єврейська, а в натурі його бачилось, що нічого ані крихотки нема єврейського. Тихий, слухняний, без жадної дрібочки, тої єврейської самохвальби, до говірки не охочий, але коли йому було сказати що зробити, то звивався, як іскра. Було щось таке натуральне, хлопське в цілій його поведінці. Як не було що робити,—а що в нас у камері за робота?—любив сидіти у куточку мовчки, скорче-

ний, обчепивши руками коліна та опершись бородою об коліна, тільки очі йому блищать з темного кутика, як у цікавої мишки.

Ну, скажи-ж нам, що ти за грабунок такий страшний зробив, що жандарм за нього аж шибеницею тобі грозив?—спитав його раз пан, коли вже видно було, що хлопчисько трохи втихомирився та освоївся,

— Ой, пане,—сказав Йосько й затрясся всім тілом,—довго-би те розказувати, а мало слухати. То дуже глупа історія.

— Ну, ну, розкажуй, послухаємо. І так не маємо тут нічого мудрішого робити, то можна й глупої історії послухати.

— Ріс я у Мошка, орендаря в Смереківі,—почав Йосько.—Зразу грався я разом з його дітьми й кликав Мошка „тате“, а Мошчиху „маме“. Гадав я, що вони мої родичі. Але незабаром зауважив я, що Мошко своїм дітям справляє гарні кожущки, а Мошчиха дає їм щоп'ятниці білі сорочечки, коли тим часом я ходив брудний та обдертий. Коли мені було сім літ, казали мені пильнувати гусей, щоб не йшли в шкоду. Мошчиха не питала, чи холод, дощ або спека але гнала мене з дому на толоку, даючи при тім чим раз менше їсти. Терпів я голод, плакав не раз на толоці, але все те нічого не помагало. Сільські хлопці були кращі для мене. Давали мені хліба, сира, допускали мене до своїх забав. Привик я до них, а пізніше став я їх виручати в пильнуванні гусей. Був я, як на свій вік, кріпкий і зручний, то господині 11

сільські стали самі звиряти на мене гусей, а потім телят, коли їх діти мусіли йти до школи. За те діставав я від них хліба, теплої страви, а не раз у свято й пару копійок. Мошчиха була дуже скупа, то й рада, що я дома їсти не просив. Але, коли Мошкові діти дізналися, що я їм селянські страви, то прозвали мене трефняком і стали з мною дрочитися, а далі й бокувати від мене. Зразу мені те не вадило, але незабаром почув я ту неприязнь, дуже діймаво.

Мошко найняв для своїх хлопців вчителя, щоб їх учив читати й писати. Було то в зимі, то й я мав час вільний. Коли-ж я наблизився до них, щоб і собі вчитися, хлопці стали кричати, тручати мене та щипати, а врешті з плачем заявили матері, що разом з трефняком учитися не будуть. Сама, бачу, Мошчиха намовила їх до того, бо дуже мене та відьма ненавиділа, хоч не знаю за що. Тож зараз, як тільки діти звели крик, прибігла й витрутила мене з кімнати, кажучи, що то не для мене наука, що вони бідні й не мають відки для жебрака вчителів тримати. Заплакав я, але що-ж діяти? Піду, бувало, в село, бавлюся з сільськими дітьми або придивляюся, як старші майструють коло возів, саней чи інших знаряддів. Не раз цілою гурмою бігали ми до коваля, якого кузня стояла край села, і там цілими годинами придивлялись до роботи. А що я був найсильніший з усіх хлопців, то не раз коваль велів мені або міхом димати, або молотом ударити, або точило крутити. Який-же я тоді був щасливий! Як гаряче бажав я, коли вже

2

наука не для мене, мати бодай яке ремесло в руках!..

З весною знов вертав я на толоку до гусей і телят, що Мошко скуповував по околичних селах, а перетримавши трохи, возив до Львова на продаж. Толока смerekівська велика, де-не-де поросла корчами, то й не багато мав я біганини. Сяду собі, бувало, де на горбку, вигострю ножи́ка і починаю стругати, довбати, майструвати різні речі з дерева, зразу маленькі драбинки, плуги та борони, пізніше клітки, вітряки та млинки.

За рік був я вже таким майстром, що всі сільські хлопці в кут передо мною. Почав я фабрикувати траєкала та скрипучі опудала для відгонення горобців із пшениці, проса та конопель і продав пару таких опудалів по десять копійок. Заробив я незабаром стільки, що міг посправляти собі деякі столярські знаряддя: долітця, свердлики і т. и. Брався я де-далі до більших речей, бо мав до того охоту. Що тільки побачу, зараз хотів-би те зробити. Взимі пересиджував я цілими днями то в столяра, то в коваля, помагаючи їм та привчаючися до їх роботи. Мав я вже шістнадцять літ, а Мошко ані гадки зробити щось зо мною,—вивів мене на пастуха, а за більше байдуже. Не знав я навіть, хто був мій батько й якого я роду. В селі знали тільки, що Мошко привіз мене відкись маленьким; була навіть чутка, що я син якогось Мошкового свояка, який не лишив після своєї смерті нікого, тільки мене одного, а за мною порядний маєток, і що буцім-то Мошко загорнув і присвоїв його собі.

— Шкода тебе, Йоську!—говорили мені не раз селяне,—Такий ти моторний хлопець і до ремесла охочий, а що з тебе буде?..

— Що-ж має бути?—відповідав я.—Буде громадський пастух.

— Ой, немає сумління,—Мошко, щоб так за тебе не дбає!

— Каже, що бідний, що не має відки,—говорив я.

— Не вір ти старому циганові. Має він гроші й порядні, але для своїх дітисьок ховає. А тебе не навчить навіть богові молитися.

Бурилось в мене від таких слів. Став я сам про себе думати.

Справді, міркую, чого я тут досижуся? Робити на Мошка задурно завше маю час. Коли-б хоч ремесла доброго навчитися, то мав-би бодай свій шматок хліба в руках. Але як тут дійти до того? Як увільнитися від Мошка? Куди в світі обернутися, особливо, коли не знаю, відки я родом, хто був мій батько і чи є де мій рід.

Наша коршма стояла при дорозі. Часто до неї заходили жандарі, не раз ведучи скованих арештантів до Львова або до Жовкви. Зразу я боявся страшенно тих здорових, грізних хлопів у темнім убранню, з карабинами на плечах та в капелюхах із косицею з блискучого когутячого пір'я. З тривогою, тремтючи скорчений край печи, слухав я не раз, як вони розмовляли звичайно про страшні для мене речі: про пожари, про злодіїв, волоцюг, і в розмовах тих дуже часто чув я слово „папери“. „Як не має паперів, зараз

його задержати“... „Еге, дивлюся, а його папери не в порядку“... „Якби був мав хоч один папір добрий, був-би його пустив“...—Ба, що-ж то за папери,—думав я не раз,—що таку мають міць, що один папір може перехожого чоловіка оборонити від жандарма з карабином та з когутячим пір'ям? Але на те питання не міг я знайти відповіді, а про те тим дужче лякала мене думка про ті папери. Якже-ж я можу рушити в світ, не маючи паперів? Адже мене зараз на першім кроці жандарм зловить і поведе бог зна на які муки! Тремтів я всім тілом на таку думку. Що частіше думав про визвіл від Мошка, то частіше оті папери ставали мені перед очима. Навіть снилися мені папери, старі, пожовклі, з величезними печатками, дивилися на мене грізним, поморщеним обличчям, або сміялися з мене огидними, беззубими устами. Був я тоді дуже нещасливий. Всі люди, яких я про те питавав, підтверджували, що без паперів ані в дорогу рушати не можна, ані ніхто мене на роботу не прийме. Але відки-ж мені взяти ті папери. Коваль радив мені запитатися про них Мошка,—він-же мусів дістати якісь папери по моїм батьку.

Ба, спитатися Мошка! Якби то мені так легко було до Мошка приступити. Давніше, як був я малий, був він для мене ласкавіший; коли-ж я став доростати, здав мене зовсім у руки своєї жінки-відьми й майже ніколи нічого до мене не говорив. Здавалось мені навіть, що бокував від мене. Відколи мені люди сказали, що мусів узяти гроші по моїм батьку, став я пильніше на його

вважати; я зміркував, що та моя увага його непокоїть. Крутився якось неспокійно, коли ми часом опинимося самі, немов-би його щось гризло. А що, міркую собі, якби так коли, як нема жінки дома, наперти на нього несподівано, може-б можна від нього хоч що-то дізнатися. От я й зважився при нагоді так зробити.

Нагода така незабаром трапилась. Мошчиха поїхала до Жовкви; в коршмі не було нікого, тільки Мошко; тож приступив я до нього та й кажу:

— Реб Мойше, люди кажуть, що маєш якісь папери по моїм батьку.

Кинувся Мошко, немов-би його оса вкусила.

— А ти це відки знаєш?

— Та люди кажуть.

— Що за люди?

— Та всі, по цілім селі.

— Ні, а тобі на що тих паперів? Адже ти навіть читати не вмієш!

— Так. А все-таки я хотів-би знати. Значить, маєш їх?

— Маю, маю ті старцівські папери!—крикнув Мошко роздрочений, немов-би йому не знати що неприємного сказав.—Старець був твій батько, потратив маєток, а тебе мені на біду лишив, Що мені з тебе за пожиток?

— Знаєш, що реб Мойше, — кажу, — віддай мені ті папери. Я собі піду, коли я тобі не потрібний.

— Що?—вереснув Мошко.—Ти-б хотів іти?
16 А куди-ж ти, дурню, підеш?

— Я хотів-би вступити де на певний час ремесла вчитися.

Мошко засміявся на ціле горло.

— Йди, йди, капустяна голово. Гадаєш, що тебе хто прийме? За вивчання ремесла треба платити, а до того треба вміти читати й писати, і то—не по-єврейському, а по гоївському ¹.

Став я мов остовпілий. Врешті—здобувся на слово.

— То бодай мені покажи ті папери, нехай їх побачу.

— Тьфу!—крикнув Мошко.—Вчепився мене, як реп'ях до кожуха! Ну, ходи, покажу тобі твої скарби! Ще щастя твоє, що їх досі не спалив!

Це останнє слово, мов ніж, уразило моє серце. А що, якби був Мошко справді спалив мої папери?

Адже був-би я самісінький на світі, як лист відірваний від дерева. Ані сам-би не знав свого роду, ані-би мене хто знав. Не міг-би рушитися з місця, був-би навіки прикований до Мошкової лави, був-би до смерти невільник. Дрижаки мене пройняли на цю думку, якесь мляве проміння замиготіло перед очима. З великою натугою перемиг я сам себе і йшов спокійно за Мошком до комірки.

Комірка була дерев'яна, добудована до коршми ззаду, а вхід із сіней; мала тільки одно тісне віконце, навхрест перебите залізними штабами. Там Мошко складав усякі речі, що брав від

¹ Християнському

лян у заставу, і все що мав дорожчого. Повно там було кожухів, шапок смушевих, чобіт; у скрині лежали коралі,—казали навіть, що мав там на дні старосвітські золоті й срібні гроші. Пару раз добивалися до тої комірки злодії, але ніколи не могли її розбити, бо міцно була збудована, а Мошко собак держав чутких. Двері від комірки були низькі та тісні; Мошко мусів схилитись, щоб улізти до середини. За ним уліз і я.

— А ти тут чого?—визвірився він на мене.

— Як чого?—Адже-ж ти велів мені йти?

— Але не сюди! Зачекай у сінях!

— Все одно,—кажу,—зачекаю тут. Адже нічого тобі не з'їм.

Мошко витріщив очі й подивився на мене, немов-би мене вперше в життю бачив. Не знаю, що йому в мені не подобалося, але плюнув і відвернувся. Потім виліз на скриню, сягнув на поличку, прибиту під самою стелею, і дістав відти скрутіть пожовклих паперів.

— Ось твої шпаргали!—буркнув, показуючи їх мені здалека.

— Дай, нехай до їх придивлюся,—кажу й витягаю руку.

— Ну, що-ж ти, дурний, в них побачиш,—відповів Мошко,—і по що тобі того? Сиди в мене, коли тобі тут добре, і не шукай собі біди.

І поклав папери знов на полицю.

— Ходім відси,—каже,—тепер можеш бути спокійний. А то, що тобі люди про мене говорять,—бо знаю, що в людей язики довгі,—то ти не вір тому. То все брехня!

— Що брехня?—питаю.

— Ет, з тобою говорити, то однако горохом об стіну кидати!—буркнув Мошко і майже витрутив мене з комірки, а потім, замкнувши її на ключ і на колодку, пішов до коршми.

IV

Йосько замовк на хвилю. Пан Журковський, що уважно слухав його оповідання, всміхнувся та й каже:

— Ну, ти казав, що глупа історія буде, а ось ти розказуєш, як-би із книжки читав.

— Е, пане,—відповів Йосько,—те що досі, то не була глупа історія. Але тепер прийде дурниця. А що оповідаю гладко, то не дивуйтеся. В селі навчився я казки розказувати. Пам'ять маю добру, як тільки раз яку казку вчую, то потім оповім її ще краще й цікавіше, ніж той, від кого я її чув. Тамтої зими так мене в селі всі за ті казки полюбили, що ні одні вечорниці без мене не обійшлися.

— Ге, як бачу, то ти майстер до всього!—сказав пан.

— Ой, пане,—відповів зітхаючи Йосько,—не знаю, що то значить, але мені здається, що це власне моє нещастя. Коли чую, що маю зробити, що можу чогось навчитися, то так мене щось у середині пече, так мене мулить і мучить, що не маю хвилини спокою, поки того не зроблю, не пізнаю, не навчуся. Адже-ж не що, тільки це мене й до в'язниці завело!

— Ну, ну, розкажуй!

Та не міг цим разом Йосько скінчити свого оповідання, бо власне в тій хвилині відчинилися двері нашої камери, Йоська закликали до протоколу.

— То не звичайний хлопець, — проворкотів пан і став задумавшись ходити по камері.

— А мені здається, що він багато бреше, — кажу я. — Навчився казки селянам оповідати, то й нам казку каже.

— Думаєш, що так?

— Ну, а що-ж, хіба то не може бути?

— Певно, що бути може, але лице його свідчить за нього. Зрештою будем ще мати час переконатися потрохи.

На протоколі сидів Йосько коротко, не довше, як півгодини. Вернув далеко веселіший і спокійніший, ніж пішов.

— Ну, що-ж, — питаю його, — не з'їв тебе суддя?

— Е, що, суддя добрий чоловік! — сказав Йосько.

Признатися, дуже я його зразу боявся. В селі казали мені, що тут б'ють до признання, що розпаленим залізом у підовши печуть.

— Ха, ха, ха! — засміявся я. — Телер-то я знаю, чого ти по ночах так перевертався та кричав та йойкав. Тобі певне снилося, що тебе в підовши печуть.

— Ой, прошу не сміятися. Мені подумати страшно про ті сни, стільки я в них натерпівся.

20. А все задурно. Суддя такий добрий, говорив зо

мною по-людськи, не кричав, не фукався, не бив мене так, як жандар.

— А хіба-ж тебе жандар бив?—спитався пан Журковський.

— Ой, пане, я гадав, що душу з мене вижене. Подивіться тільки на мої плечі!

І Йосько зняв сорочку. Ми аж ахнули. Цілі плечі хлопця вкриті були синяками та пругами засохлої крові.

— Ну, а про що-ж тебе суддя питав?—промовив перший Журковський.

— Та про той нещасливий грабунок, як то було.

— Ну, і що-ж?

— Та що-ж би? Оповів я йому все, як було, та й годі. Списав протокол і казав мене відвести.

— Ну, то тепер розкажи і нам як то було.

— Та як було?.. Знаєте вже, яке було мое життя у Мошка. Не хотів я довше у нього оставатися, а ще до того боявся, що як йому ще раз нагадаю про папери, то він візьме та й спалить їх. Ото-ж я надумав сам їх украсти. Легше мені було добратися до комірки, ніж сторонньому злодієві, бо й пси мене знають, і сам я знаю всі входи і всі звичаї в хаті. Спочатку хотів я викрасти у Мошка ключі, але він, видно, занюхав щось і носив їх завше при собі або ховав десь так, що я не міг найти. А мене гарячка жерла, тільки-но в моїй голові раз на тім стало, щоб добути свої папери. Тут уже ні про що не було гадки, тільки про це. І що зрештою мав я довго

думати? Одної ночі, коли всі спали, швидко зістругав я фугу в однім стовпі комірки,— вона була будована в стовпи,—виважив долотом делину, вліз до комірки, взяв свої папери, а потім засунув делину знов на місце. Та й тільки!

— Дрібниця! — буркнув пан.

— А скоро я дістав папери в свої руки, то навіть не переглядаючи їх, не розв'язуючи шнурки, що ними були обв'язані, завив їх у ганчірку, сховав за пазуху й покинув Мошкову коршму.— „Куди тепер іти“? — подумав я собі. Ще мене страх не зовсім покинув. Ану-ж Мошко ошукав мене, показуючи які-небудь глупі папери замість моїх! Ану-ж напотемки взяв я який инший звиток? Треба було конечно з кимось порадитися, що тоді робити. Тож переночувавши в першій ліпшій стозі сіна, на другий день пішов я до знайомого коваля й оповів йому все. Він перший зілляв мене холодною водою. „Зле, хлопче, зробив ти,—каже.—Йди зараз до сільського старости, розкажи йому все та зложи у нього папери“.

Замліло мені коло серця від таких слів. Але що-ж робити? Бачу, що рада розумна, та й іду. Приходжу до старости і з подвір'я вже бачу крізь вікно, що коло стола на лаві сидить жандар. Відразу щось немов-би шепнуло мені, що то смерть моя. Задеревів я й не міг кроку далі зробити. Блисла мені в голові думка втікати.

Але вже було за-пізно. Староста мене побачив і крикнув радісно:

— Ось і він сам! За вовка помовка, а він ось-де! Ну, ходи-ж, ходи ближче!

Бачу, що вже все вийшло наверх, що вже за мною питають. Тож зібравши всю свою відвагу, йду до хати.

— Як тебе звати?—питає мене жандар.

— Йоська Штерн.

— Відки родом?

— Не знаю.

— Ага, значить—волоцюга.

Закаменів я на місці. Не раз чув я це страшне слово, чув багато страшних історій про те, що то виробляють жандарі з волоцюгами, і завше того найгірше боявся. А тут маєш—від першої хвилини й сам у таке-ж попався!

— Але-ж я тутешній,—простогнав я.—Пан староста мене знають.

— Я? Тебе?—каже мені староста.—Брешеш, любонько моя! Знаю тебе з виду; знаю, що ти називаєшся Йосько та що служиш у Мошка, орендаря, але хто ти такий і відки взявся, того не знаю.

— Ага, значить, бреше в живі очі,—крикнув жандар і щось собі занотував у книжечці.

— Ходи сюди,—сказав далі до мене.—Ближче! Дивися мені в вічі!

І в тій хвилині, коли я підніс до нього очі, він тяжким своїм кулаком ударив в лице так, що я відразу впав на землю й кров'ю обіллявся.

— Встань зараз!—крикнув до мене жандар.—І не смій мені кричати, бо ще більше дістанеш! А тепер кажи правду, що тебе буду питати! Ти служиш у Мошка?

— Так.

— Ти обікрав його?

— Ні.

— Як то ні?

Знов я видивився на жандара, стираючи рукавом кров з лиця, і знов здоровенний його удар повалив мене на землю.

— Пане жандар,—сказав на те староста, поки я вовтузився, щоб устати,—я, яко начальник громади, не можу дивитися на таке поводження з арештантом. Я тільки маю бути при списанню протоколу, а те, що діється перед протоколом, до мене не належить. Коли хочете вчити його, що має говорити, то виберіть собі інше місце. У мене того не можна.

Жандар прикусив губи, а далі, не кажучи й слова, устав з лави, добув з своєї торби ланцюжки, закував мене й повів до коршми, до Мошка. Що там зо мною робили, як мене вчили говорити, того не буду оповідати. Зомлів я пару разів підчас тої науки. Та й не даремно-ж була їх злість. Зробив я їм великі збитки. Мошко спочатку сказав жандареві, що я вкрав у його великі гроші, завиті в папір. Гадав, що як мене жандар зловить і до коршми приведе, то він зараз папери від мене відбере та спалить, і я навіки останусь його невільником. Як тільки я ввійшов до коршми, зараз перше питання було:

— Де гроші?

— Не знаю. Ніяких грошей я не брав.

— А де папери?

— Я сховав.

— Де сховав?

— Не скажу.

Стали мене нахиляти насамперед биттям, потім добрим способом, а я все тільки одно кажу: „Папери я взяв, бо то мої. Не заглядав я навіть, що в них є. Сховав я їх і не покажу нікому, тільки старості“.

Мошко мало не сказився. Зі злости велів з мене поздирати чоботи й рубаття, що я мав на собі, а вбрати мене в оце лахміття. Нарешті, збитого й майже голого, повели мене до старости. Знов мене там стали за папери питати. Але я не дурний. Аж коли побачив, що в хаті багато свідків, пішов я до сіней і витяг папери з шпари. У старости сіни були темні, великі. Йдучи до хати й бачучи там жандаря, упахав я свій звиток до шпари, щоб його у мене не відобрали. Коли Мошко побачив звиток у руках жандаря, кинувся до нього як ворон, кричучи, що то його гроші, щоб йому віддати.

— Го, го, пане Мошку,—відповів староста,—то так не годиться. Ми те все мусимо відставити до суду. Зробимо тут протокола, а коли той хлопець признається, що у вас той звиток украв, то вже справа суду робити з тим, що далі. Запечатаємо все, як є, громадською печаткою, і пан жандар відставлять те разом з арештантом до Львова. А ви вже в суді будете собі правди доходити.

Мій Мошко так на те скривився, немов-би квартиру своєї горілки випив. Але ніхто на те не зважав. Жандар засів писати протокола. А коли

все списано, старостиха дала мені трохи попоїсти, жандар закував мене знов, і ми рушили в дорогу до Львова. Гадав я, що згину з болю та морозу в тій дорозі, і досі не знаю, як я видержав. Ой, пане, як-же ви тепер гадаєте, що зо мною буде?

— Нічого не буде,—відповів пан Журковський.—Посидиш трохи та й вийдеш на волю. А хто знає навіть, чи ціла оця історія не вийде на добре...

— А то як?

— Ну, побачимо. Ніколи чоловік не знає наперед, що його чекає.

V

Щось так за два чи три дні кличуть, Йоська, але не до суду, тільки до лікаря. „Що то значить,—гадаю собі.—Адже він не заявляв, що хворий“.

— Сам не заявляв,—відповідає мені Журковський,—а навіть якби заявив, то-б це йому ні на що не придалося. Але я про нього сказав. Був я в неділю у президента й просив, щоб його велів відвідати. Адже-ж то страшенна річ, що тут діється. Так далі йти не може.

І справді, лікар велів Йоськові розібратися і списав з ним протокола. Чи що з того вийшло, не знаю. В наших судах такі справи дуже помалу йдуть і не кожний такий щасливий, щоб міг дочекатися їхнього наслідку. Тим часом пан Журковський каже якимось Йоськові:

— Чуєш, хлопче, хочеш, щоб я тебе навчив читати?

Витріщився Йосько на пана.

— Ну, що-ж так дивишся? Як тільки маєш охоту, то за пару день будеш читати. А як побачу, що справді не брешеш і пам'ять маєш добру, то вже те зроблю для тебе, що тебе приймуть до ремісницької школи, то навчишся ремесла, якого схочеш.

— Йой, пане!—крикнув Йосько й кинувся панові до ніг, заливаючись сльозами. Більше нічого не міг сказати, тільки цілував пана по руках.

На другий день принесли панові буквар, і він став учити Йоська читати. За два дні хлопчисько вмів уже пізнавати та складати букви, а за тиждень читав короткі уривки майже плавно. Вчепився того, як то кажуть, як єврей коломийки¹. Читав-би бачу, день і ніч, тільки ми вночі світла не мали. Ледве до їжі міг на хвилину від книжки відірватися.

А коли смеркалося й читати вже годі було, Йоська сідав у кутику на своїм сіннику, підгортав ноги під себе й обхоплював їх руками, і, сидючи скорчений, зачинав оповідати казки. Снував їх без кінця, і хоч видно було, що все однакові чуда й пригоди повторює, все-таки вмів їх завше инакше укладати й на инший лад оповідати. А часом прямо було видно, що в казці снує перед нами свої власні мрії. Оповідав про бідного хлопця, що в найтяжчій недолі стрічає добродія-чарівника, переймає від нього чарівні

¹ Коломийка—пісня.

слова та закляття і йде в світ здобувати собі долю та помагати другим. Проймаючими та заразом і простими словами малював його терпіння й пригоди, зустрічі з жандарями, неволю в орендаря, втішно не раз мішаючи те, про що казки говорять, з тим, чого сам зазнав.

Ніколи ще не бачив я хлопця, який би так гаряче брався до книжки, як Йосько. Бачилося, що за тих пару тижнів хотів надолужити те, що занедбав у кільканадцяти літах. Найбільше гризся тим, що осінні дні такі короткі, а в камері так скоро зовсім смеркалося. Єдине наше віконце, звернене на захід і зроблене майже під стелю, скупо пропускало світло навіть у полудень; о четвертій годині вже читати годі було. А Йосько рад-би був день удвоє продовжити. Нарешті врадуваний скрикнув:

— Маю! Буду читати біля вікна. Там розвиднюється скоріше й видно довше, ніж у камері.

— Не вигідно тобі буде читати, стоячи на рештованні,—кажу йому.—Зрештою то для тебе за-високо.

— Сидіти буду так високо, як мені подобається,—каже.

— Як-же це зробиш?

— Прив'яжу простирано двома кінцями до ґрати, в зігнуття покладу звинену у трубу ковдру і сяду на нього, як на сідло.

І справді, винахід був дуже практичний і з того часу всі у в'язниці так роблять. Кілька днів Йосько просто любувався вікном. Вставав о шостій, як тільки трохи розвидниться, робив своє

рештовання й, вилізши на нього, сліпав над книжкою, притискаючи чоло до самої ґрати, аби тільки як-найбільше того божого світла захопити. Ми з паном обидва по черзі пильнували коло дверей, як ішов ключник до камери, і загодя остерегали Йоська, щоб злазив і рештовання знімав, бо сидіти коло вікна арештантам гостро заборонено. Та й удавалося нам завше щасливо уникати лиха, а може й ключник мав якусь увагу на пана Журковського і не так пильно нашої камери доглядав.

Та на лихо, нещасливий випадок стався з иншого боку. Окрім сторожі, в коридорі маємо ще одну: під вікнами в'язниці ходить вартовий салдат з рушницею. Має він гострий наказ доглядати, щоб арештанти в вікна не дивились, а особливо, щоб з собою крізь вікна не розмовляли. Військове правило велить йому в разі опору навіть оружжя вживати. Що правда, досі такого випадку не було. Треба вже було чогось дуже великого, щоб вартовий, зійшовши з свого місця, довів до вартового коменданта, що з цього чи того вікна говорили або дивилися. Старші салдати, так ті вже привикли розуміти, що припис—це одне, а його виконання—щось инше, і звичайно не дуже гостро держалися припису. Не один супокійно дозволяв на всяку говірку, як то кажуть, був згідний на все, инший лагідно докоряв, або просив арештантів, щоб дали спокій. Та гірше було, коли на варті трапиться рекрут, що боїться підстаршини гірше огню. Такий розумів усякий наказ до-слова. Як сказали йому

„остро пильнувати“, то він розумів це так, що всякого арештанта, який покаже голову в вікні, треба споганити останніми словами, довести до підстаршини або навіть ухопитися за рушницю. На таких „клапачах“¹ арештанти мстилися тим, що за його варти, особливо ввечері, виробляли найбільші крики в вікнах, так що бідний рекрут не раз було аж казиться і на всякий викрик з вікна вважає за свій обов'язок відповісти що-найменше таким-же голосним та досадним викриком. Але що арештантів буває кількадесять, а він один, то по кількох хвилинах пекельного галасу звичайно мусів замовкнути і, не можучи собі ради дати, лапався за рушницю. Розуміється, що в ту ж хвилину вікна насупротив його опорожнювалися зовсім, а крик знімався в другім кінці довгого арештантського будинку, і вартовий, як зацькований звір, біг туди і знов грозив рушницею,—очевидно, з тими самими наслідками.

Такі галаси бували звичайно ввечері, але не раз і вдень. Отже лихо хотіло, щоб одного дня від третьої до п'ятої, стояв власне такий нещасливий рекрут за вартового. З самого початку сказав грубіянство якомусь арештантові, що дивився у вікно. Дали такий знак, щоб зробити клапачеві „котячу музику“. На різних кінцях арештантського будинку з різних поверхів із кільканадцяти вікон зараз посипалися крики, виклики, свист і проразливі нявкання. Рекрут

кричав, теж бігав по-під усі вікна, але ніде не міг побачити нікого. Доведений до лютости, замовк нарешті і став на однім місці, щоб відпочити. За пару хвилин пізніше замовкла й „котяча музика“. Здавалось, що спокій настав повний. В камері вже смеркалося, тож Йосько зробив рештовання і з книжкою в руках так і припав до вікна. Та ледве прочитав собі під ніс пару слів, коли в тім вартовий, побачивши його, прискочив і став проти вікна.

— Марш, злодію, з вікна!—верескнув до Йоська.

Йосько за першим разом не чув навіть крику, так живо був зайнятий історією про чаплю й рибу, що власне читав.

— Марш з вікна!—ще голосніше крикнув вартовий.

— Та чого хочеш від мене?—відповів Йосько.— Адже-ж тобі не заважаю. Адже бачиш, що читаю. У коморі вже не видно, то я виліз трохи до світла...

— Йди геть, бо стріляю!—ревнув вартовий і заким Йосько устиг злізти з свого рештовання, вже гукнув постріл карабіновий.

— Йой!—скрикнув Йосько і як сніп упав з рештовання на ліжку, що стояло під вікном. Ноги його задригали судорожно, а руки, в яких держав книжку, притиснені були до грудей. З-під карток книжки бухала кров. Куля попала просто в груди.

— Що тобі? Де тебе поцілив?—крикнули ми обидва, кидаючись до Йоська. Але він нічого не відповідав, тільки чорні очі блищали, як два розжарені вуглі, страшенно якомось відбиваючись від лиця, блілого, мов у трупа.

На подвір'ї під нашим вікном і на коридорі коло наших дверей знявся рівночасно галас. Там сторожа військова вибігла на постріл, а тут ключник з дідами шукав камери, до якої стрілено. Увійшли до нас.

— Ага, то тут!—крикнули, бачучи лежачого Йоська.—А що, злодію жидику, досталось тобі на горіхи?

Йосько кидався ще і стогнав тихо, все притискуючи книжку обома руками до грудей, немов-би хотів нею заткати смертельну рану.

— Що він робив?—спитав мене ключник.

— Та... я... тільки... до світла...

Хотів ще щось говорити, але духу йому не стало. Останнім відрухом відірвав він руки від грудей і показав ключникові закривавлений буквар.

— Він читав коло вікна!—пояснив я ключникові.

В тій хвилині прийшов із суду посланець з карткою, шукаючи ключника.

— Пане ключник,—каже з коридора,—де тут сидить Йосько Штерн? Є тут картка з суду, що має йти на волю...

А Йосько вже перед хвилиною був вільний...

52-19

СЛЕДСТВИЕ

Следствие

31.832

ф $\frac{I}{D-550}$

СКЛАДИ ВИДАННЯ:

ХАРКІВ, Горяїнівський пров., 2.

КИЇВ, вул. Воровського, 48.

ОДЕСА, вул. Ласаля. 12.

251

31. 832

Ф $\frac{\bar{I}}{A-550}$

Л. Франко

До

світла